

TEMIDA
Decembar 2012, str. 45-71
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204045C
Originalni naučni rad

Tretman i ostvarivanje prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu

SANJA ČOPIĆ
LJILJANA STEVKOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI*

*K*ako bi se omogućio razvoj svakog pojedinca i njegova reintegracija i socijalna inkluzija nakon izdržane kazne zatvora, država je dužna da osuđenim licima garantuje i omogući ostvarivanje niza prava tokom borakva u zatvoru: pravo na rad, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, socijalne kontakte, pomoć i podršku, verska prava i tome slično. Ova prava garantovana su i relevantnim pravnim aktima Republike Srbije. Međutim, žene imaju posebne potrebe i zahteve u odnosu na mušku zatvoreničku populaciju, pa i način postupanja prema njima treba da bude rodno senzitivno. Polazeći od toga, akciono istraživanje Viktimološkog društva Srbije, koje je sprovedeno 2011. i 2012. godine, imalo je za cilj dolaženje do saznanja o tome u kojoj meri se poštuju prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu i koliko je pristup u tretmanu žena rodno osetljiv. U ovom radu predstavljeni su rezultati do kojih se došlo istraživanjem u vezi sa tim.

Ključne reči: žene, zatvor, Srbija, prava osuđenica, istraživanje.

* Dr Sanja Čopić je naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: scopic@eunet.rs.

Mr Ljiljana Stevković je istraživačica-pripravnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica-volonterka u Viktimološkom društvu Srbije.
E-mail: stevkoviclj@gmail.com.

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Odseku za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com.

Uvod

Kako se navodi u vodiču za monitoring ustanova u koje se smestaju lica lišena slobode, država je dužna da ode dalje od obezbeđivanja pristojnih uslova za život u ovim ustanovama (Association for the prevention of torture, 2004: 157). Drugim rečima, država je dužna da omogući razvoj svakog pojedinca koji se nađe u nekoj totalitarnoj ustanovi i da potpomogne njegovu reintegraciju nakon izlaska na slobodu. Stoga je u tom svetlu potrebno posmatrati posete, socijalne kontakte, pristup obrazovanju, stručnom osposobljavanju, rad i slobodne aktivnosti, dakle, ne kao pogodnosti, već kao osnovna prava koja lica lišena slobode imaju (Association for the prevention of torture, 2004: 157). Pri tome, kako se navodi u preambuli Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljicama (tzv. Bangkočka pravila) iz 2010. godine¹, žene u zatvoru čine posebno ranjivu kategoriju. Žene imaju posebne potrebe i zahteve u odnosu na mušku zatvoreničku populaciju, pa i način postupanja prema njima treba da bude rodno senzitivno. Drugim rečima, rodno specifičan tretman u zatvoru podrazumeva da se vodi računa o rodnim ulogama i ženskoj socijalizaciji, da se radi na osnaživanju žena i podržavanju njihove aktivne uloge, te da se u radu sa osuđenicama posebna pažnja posveti specifično ženskim problemima, naročito pitanjima ranije viktimizacije nasiljem, roditeljskim veštinama, mehanizmima reagovanja na različite životne situacije i tome slično (Bloom i Covington, prema Nikolić-Ristanović, 2000: 182-183).

Polazeći od toga, akciono istraživanje Viktimološkog društva Srbije, koje je tokom 2011. i 2012. godine sprovedeno u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*², imalo je, između ostalog, za cilj dolaženje do saznanja o tome u kojoj meri se poštuju prava osuđenica u Kazneno-popravnim zavodima za žene u Požarevcu (u daljem tekstu KPZ za žene), koja su ujedno garantovana i Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija RS³. S obzirom da je istraživanje bilo u funkciji praćenja (monitoringa) uslova u zatvoru za žene, nastojali smo da uočimo eventualne promene do kojih je došlo tokom posmatranog perioda (april 2011.-decembar

¹ Tekst Bangkočkih pravila dostupan je na <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, pristupljeno 14. februara 2013. godine.

² Projekat je finansirala Fondacija Institut za otvoreno društvo.

³ Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

2012. godine). Podaci su prikupljeni putem posmatranja uslova u KPZ za žene tokom obilazaka ove ustanove i to na početku (aprila 2011. godine) i na kraju (decembra 2012. godine) posmatranog perioda, i putem ispitivanja, primenom intervjua. Intervjui su vođeni sa ukupno 115 osuđenica, koje su se tokom 2011. i 2012. godine nalazile na izdržavanju kazne zatvora, pri čemu su intervjui vođeni sa 58 osuđenica tokom 2011. godine i sa 57 osuđenica tokom 2012. godine. Uz to, intervjui su vođeni sa ukupno 15 lica zaposlenih u ovoj ustanovi i to u dva navrata: u junu 2011. godine i u decembru 2012. godine. Podaci su obrađeni primenom kvalitativnog i kvantitativnog metoda.⁴

Cilj ovog rada je da se predstavie rezultati istraživanja koji se odnose na tretman i ostvarivanje prava osuđenica u KPZ za žene. Pri tome, prvo će se dati opis stanja u vezi sa pravima osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora, a potom će se ukazati na iskustva osuđenica u pogledu ostvarivanja tih prava tokom izdržavanja kazne zatvora.

Prava osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora: opis stanja

U ovom delu rada biće dat opis stanja u pogledu tretmana i prava koja su zakonom garantovana osuđenicama, a odnose se na radno angažovanje osuđenica, njihovo obrazovanje i stručno usavršavanje, slobodno vreme i aktivnosti koje su im tada dostupne, socijalne kontakte osuđenica u zavodu i sa licima van zavoda, verska prava i disciplinsko kažnjavanje.

Rad žena u zatvoru

Prema članu 86 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija rad osuđenih lica čini sastavni deo programa postupanja, a njegova svrha je sticanje, održavanje i povećanje radnih sposobnosti osuđenog lica, njegovih/njenih radnih navika i stručnog znanja. Rad osuđenih lica mora da bude svrsishodan i ne sme da bude ponižavajuć. Vrsta posla koju će osuđeno lice obavljati određuje se prema njegovim/njenim psihičkim i fizičkim sposobnostima, stručnim kvalifikacijama, izraženim željama i mogućnostima zavoda. Pri tome, osuđeno lice može da se uposli na poslovima u zavodu ili izvan njega. Polazeći od

⁴ Za detalje o metodologiji istraživanja, kao i uzroku osuđenica i zaposlenih u KPZ za žene u Požarevcu videti više u tekstu Sanje Ćopić i Bejana Šaćirija, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 23-44.

toga, interesovalo nas je na kojim poslovima se angažuju osuđenice i kakve su mogućnosti i uslovi za rad u KPZ za žene.

Osuđenice u KPZ za žene radno se angažuju na poslovima u zavodu i izvan njega. U zavodu, osuđenice se radno angažuju u krojačkoj radionici, na izradi nakita, domaćoj radinosti, čišćenju oraha, izradi papirne galanterije, kutija, igračaka i slično, potom, u trpezariji, na uređenju dvorišta, u bašti i plateniku. Izvan zavoda, pak, osuđenice se angažuju na ekonomiji u Zabeli, u gradskoj čistoći na čišćenju i uređenju javnih površina i u hladnjači u Braničevu, selu pored Požarevca, na odabiru voća i to na osnovu ugovora koji je zavod zaključio sa privatnim preduzetnikom, što zaposleni u zavodu smatraju primerom dobre prakse. Kako se saznalo u intervjuima sa zaposlenima, između 40 i 60% osuđenica je radno angažovano na različitim poslovima.

Osuđenice koje rade u krojačkoj radionici i na drugim manuelnim poslovima (izrada nakita, papirne galanterije, igračaka i slično) rade u radnom pogonu. Obilascima radnog pogona i posmatranjem uslova u njemu utvrđeno je da su osvetljenje i ventilacija dobri. Međutim, kako se saznalo u intervjuima sa zaposlenima u službi za obuku i upošljavanje, ali i u intervjuima sa osuđenicama, zimi je u radnom pogonu dosta hladno. Na zidovima su kaloriferi koji se uključuju zimi kako bi zagrejali a leti rashladili prostor. Međutim, kada zimi temperatura u pogonu padne ispod 18 a leti pređe 28 stepeni, radni proces se obustavlja. Uslovi u kojima se radi u skladu su sa odredbama o bezbednosti na radu.

Osuđenice koje su radno angažovane imaju sva prava iz radnog odnosa s tim što im se vreme provedeno na radu tokom boravka u zatvoru ne uračunava u radni staž. Rade obično oko 4,5-5 sati dnevno, a imaju pravo na bolovanje, dnevni, nedeljni i godišnji odmor, kao i na porodiljsko odsustvo. Zarada iznosi 20% od prosečne plate u Srbiji i to za pun fond sati. Prekovremeni rad plaća se 50% više. Od zarađenog novca na mesečnom nivou, 30% se stavlja na štednju, a sa ostatkom novca osuđenica može da raspolaže.

Problemi u vezi sa radnim angažovanjem osuđenica, koje su istakli zaposleni u zavodu, odnose se na sledeće: zbog ograničenih prostornih mogućnosti ne rade svi pogoni, radni proces se često prekida zbog nedostatka sirovina, ali i zbog vrućine ili hladnoće pa se neophodnim čini postavljanje termoizolacije u radni pogon; potom, mašine koje postoje u zavodu (na primer, za keramiku) ne rade zbog problema sa strujom i nedostatka kvalifikovanog kadra, zakoni o tenderima i javnim nabavkama usporavaju proces dobijanja posla,

kao i nabavke materijala za rad, a postoje i teškoće u plasiranju proizvoda⁵. Sve to otežava upošljavanje osuđenica, što, pak, utiče na mogućnost da same zarade nešto novca, koji je velikom broju njih veoma potreban.

Obrazovanje i stručno usavršavanje žena u zatvoru

Prema članu 110 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, svako osuđeno lice ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se, shodno opštim propisima, organizuje u zavodu, a zavod može da organizuje i druge vidove obrazovanja osuđenih lica. Utoliko može da se govori o dva oblika obrazovanja – formalnom i neformalnom obrazovanju, kao i o stručnom osposobljavanju osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora.

a) Formalno obrazovanje osuđenica

Kako pokazuju podaci do kojih se došlo istraživanjem, u KPZ za žene se ne sprovodi proces ni osnovnog ni srednjeg obrazovanja, već samo kurs opismenjavanja za koji se angažuju dve učiteljice. Kao glavni razlog neorganizovanja obrazovnog procesa navodi se nedostatak novca, ali i nedovoljna motivisanost osuđenica za školovanjem. Pri tome, zavod ima dobar prostor za realizovanje obrazovnih sadržaja: veliku i dobro osvetljenu učionicu, sa novim klupama, tablama i kompjuterima, koji, nažalost, nisu u funkciji, a učinioca nije u dovoljnoj meri iskorišćena.

Pomak u pravcu organizovanja obrazovnog procesa osuđenica vidi se u projektu koji bi trebalo da realizuju Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i jedna osnovna škola iz Požarevca. Kako je u intervjuu 2011. godine navela upravnica KPZ za žene, u pitanju je projekat osnovnog obrazovanja odraslih, čiji je koncept takav da bi omogućio da osuđenice steknu osnovno obrazovanje (svih osam razreda) ali i zanat, jer je program zamišljen tako da poslednje dve godine osnovne škole ujedno budu i zanat. Ukoliko bi ovaj projekat zaživeo, zavod ne bi morao da izdvaja sredstva za osnovno obrazovanje osuđenica, što je jedna od ključnih prepreka za organizovanje procesa obrazovanja. Međutim, do kraja posmatranog perioda (decembar 2012. godine) ovaj program nije počeo sa realizacijom.

⁵ Tako je, na primer, prestala proizvodnja nakita jer je potražnja slaba.

b) Neformalno obrazovanje osuđenica

Pored kursa opismenjavanja, u KPZ za žene povremeno se organizuju i drugi vidovi edukacije osuđenica, kroz predavanja i radionice. Predavanja su mahom bila posvećena zdravstvenim temama, a organizuju se na dva nivoa: predavanja koja drže zaposleni iz Zavoda za zaštitu zdravlja iz Požarevca i predavanja koja organizuje lekarka opšte prakse koja je zaposlena u zavodu. Prva grupa predavanja uglavnom je bila posvećena reproduktivnom zdravlju žena, virusu HIV i slično, a odziv osuđenica je bio dosta dobar. Kada je u pitanju druga grupa predavanja, ona je nešto specifičnija jer u zavisnosti od teme doktorka odabere osuđenice koje se pozivaju na predavanje.⁶

Radionice sa osuđenicama se, takođe, realizuju na dva nivoa: radionice koje vode zaposleni u zavodu i to u okviru službe za tretman, i radionice koje organizuju druge organizacije. U pogledu radionica koje osmišljavaju i organizuju vaspitačice iz službe za tretman, one se bave raznim temama, poput, emocija, asertivnosti, prepoznavanja besa i slično. Kada su u pitanju radionice koje organizuju druge organizacije, primećuje se da su tokom posmatranog perioda radionice organizovali Viktimološko društvo Srbije-VDS i organizacija Art of living⁷.

Tokom oktobra, novembra i decembra 2011. godine VDS je organizovalo seriju radionica za grupu od deset osuđenica pod nazivom *Ka životu bez nasilja*. Cilj radionica bio je osnaživanje žena i jačanje njihovih kapaciteta za prepoznavanje nasilja, viktimizacije i psihičkih procesa u sebi i drugima vezano za nasilje, kao i sticanje neophodnih znanja i veština za konstruktivno razrešavanja nasilne situacije. Osuđenice su redovno dolazile na radionice, a njihova motivisanost za ovu vrstu rada je rasla kako su radionice odmicala. U evaluacijama, osuđenice su ocenile radionice kao korisne, dok su kod nekih osuđenica one podstakle želju za aktivizmom. S druge strane, vaspitačice koje su bile prisutne tokom realizacije radionica (kao vid njihove edukacije) istakle su potrebu da se ova forma rada sa osuđenicama nastavi, da je rad u malim grupama pogodan način za rad sa osuđenicama, kao i da je dobro da ovakve radionice realizuje služba za tretman u saradnji sa osobama van zavoda, što

⁶ Tako, na primer, kada je Međunarodni dan borbe protiv moždanog udara, organizuje se predavanje za osuđenice koje imaju problema sa srcem i povišenim krvnim pritiskom, a sve u cilju preventivnog delovanja.

⁷ O radionicama koje je organizovala organizacija Art of living više reči biće u delu o slobodnim aktivnostima osuđenica jer su one vezane za vežbe relaksacije koje se organizuju u zavodu.

otvara prostor za dalju saradnju. Sve osuđenice koje su prošle radionice dobile su potvrdu o tome.

Godinu dana kasnije, od oktobra do decembra 2012. godine, VDS je realizovalo seriju radionica za dve grupe osuđenica koje su bile usmerene na njihovo osnaživanje i pripremu za izlazak na slobodu. Posebna pažnja tokom radionica bila je posvećena prepoznavanju nasilja i načina zatvaranja ciklusa nasilja, kontroli besa, veštinama komunikacije, prepoznavanju društvenih resursa za postpenalni prihvat, kao i socijalnoj inkluziji osuđenica nakon izlaska iz zatvora. Ono što čini ovu vrstu radionica inovativnom je to da su tokom prve radionice, ali i tokom kasnijeg rada sa osuđenicama, mapirani problemi na koje osuđenice mogu da naiđu nakon izlaska na slobodu. To je bio osnov za pravljenje individualnih planova akcije za svaku od njih. Naime, za svaku osuđenicu je, zavisno od problema na koje je ona ukazala, VDS izradio plan akcije, odnosno koraka koje je potrebno preduzeti pre i nakon izlaska na slobodu. Tako su u individualne planove bile uključene informacije o tome kome i na koji način osuđenica treba da se obrati, kako da se zaštiti u slučaju nasilja, kako da pokrene postupak za vraćanje starateljstva nad decom, kako da ostvari pravo na zdravstvenu zaštitu i tome slično. Na taj način, nastojalo se da se prevaziđe trenutni nedostatak sistemskog rešenja u vezi sa pripremom osuđenica za izlazak iz zatvora i njihovu socijalnu reintegraciju i inkluziju. Sve osuđenice koje su prošle radionice dobile su potvrde o tome. Na osnovu evaluacija osuđenica, ali i vaspitačica koje su prisustvovala radionicama, ocenjeno je da bi sa ovom vrstom rada trebalo da se nastavi te da ona postane obavezan deo tretmana osuđenica.

Predavanja i radionice uglavnom se organizuju u sali za aerobik. Međutim, s tim u vezi značajna novina je osposobljavanje jedne nove prostorije u glavnoj zgradi za smeštaj osuđenica, na čijem uređenju su 2012. godine zajednički radili uprava zavoda i Viktimološko društvo Srbije. U pitanju je deo hodnika koji je pregrađen staklenim pločama, pa je dobijena dovoljno prostrana, svetla i topla prostorija u kojoj mogu da se organizuju različiti vidovi rada sa osuđenicama (individualni i grupni), u kojoj mogu da im budu dostupni materijali različitih nevladinih organizacija, državnih institucija i nezavisnih državnih tela i tome slično.

Slika 1. Posebna prostorija za različite aktivnosti

c) Stručno osposobljavanje osuđenica

Stručno osposobljavanje osuđenica realizuje se kroz kurseve. U zavodu se organizuju dve vrste kurseva: kursevi za koje osuđenice dobijaju potvrdu o pohađanju i uspešnom završetku kursa (kao što su krojački ili pekarski kurs) i kursevi za koje se takve potvrde ne dobijaju (na primer, kurs povrtarstva i vrtlarstva). Pri tome, jedino je krojački kurs stalan, dok se ostali kursevi organizuju *ad hoc*. Da bi osuđenica bila uključena u jedan od kurseva, preduslov je da ima najmanje završenu osnovnu školu. Obuku sprovode dve zaposlene instruktorkе u zavodu. Nakon obuke, organizuje se provera znanja i dodela potvrda. Vezano za kurseve, potrebno je pomenuti da je u okviru projekta Viktimološkog ruštva Srbije *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*, a u saradnji sa Međunarodnom mrežom pomoći I.A.N. tokom 2011. i 2012. godine organizovana obuka osuđenica za rad na računarima. Kako je navela upravnica zavoda, ova obuka je naišla na jako dobar odziv, pa se očekuje da će se sa njom nastaviti. Takođe, još jedna novina u pogledu obučavanja je organizovanje obuke za osuđenicu koja je angažovana kao personalna asistentkinja osuđenici sa invaliditetom.

U pogledu stručnog osposobljavanja zaposleni su ukazali na nekoliko problema. Kao prvo, nedovoljna motivisanost osuđenica za ove kurseve i činjenica da se za njih više javljaju žene koje imaju srednju školu, a namera je da upravo one koje imaju samo osnovnu školu završe neki kurs i osposobe se za rad. Drugo, mali je broj zaposlenih u službi za obuku i upošljavanje koji bi mogli da prenose znanja osuđenicama. Tako, na primer, u zavodu postoji oprema za grnčarstvo, ali nema stručnjaka koji bi vodio ovaj kurs. Najzad, i nedostatak finansijskih sredstava sprečava zavod da organizuje još neke kurseve.

Pa ipak, kako pokazuju dobijeni podaci, postoji potreba za većim brojem raznovrsnijih kurseva, što su istakle i osuđenice i zaposleni, kao što su kurs za rad na računaru, kursevi jezika, kursevi iz sektora usluga, uređenja prostora, aranžiranja cveća, reciklaže, keramike i slično. Pri tome, posebno je ukazano na potrebu da se načini iskorak iz tradicionalnih ženskih zanimanja, kao i da se žene edukuju za ono što je traženo na tržištu rada u Srbiji, kako bi po izlasku iz zavoda lakše došle do posla.

Zdravstvena zaštita osuđenica

Prema odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, tokom izdržavanja kazne zatvora, svako osuđeno lice ima pravo na zdravstvenu zaštitu, koja se obezbeđuje u zavodu, a ukoliko u zavodu ne može da se pruži odgovarajuća zdravstvena zaštita, onda se osuđeni upućuje u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu ili drugu zdravstvenu ustanovu. U okviru zavoda, zdravstvenu negu i zaštitu pruža zdravstvena služba, koju, prema odredbama ZIKS, čine najmanje jedan lekar i jedan medicinski tehničar, a moraju se obezbediti i usluge jednog lekara psihijatra. Polazeći od toga, interesovalo nas je kako je organizovana zdravstvena zaštita u zavodu i kako funkcioniše ova služba, kakvo je opšte zdravstveno stanje osuđenica, posebno trudnica, kao i sa kojim se problemima susreću zaposleni u zdravstvenoj službi.

a) Ambulanta

Ambulanta se nalazi u zasebnoj zgradi unutar zavodskog kruga. Nju čine opšta, stomatološka i ginekološka ordinacija, i stacionar. Opšta i stomatološka ambulanta su međusobno povezane zajedničkom prijemnom prostorijom. U stomatološkoj ambulanti nalazi se stomatološka stolica koja deluje očuvano, kao i jedna bušilica sa potrebnim dodacima. Prostorija je mala i pretrpana sanitetskim materijalom. Stanje zidova i podova je zadovoljavajuće. Iz stomatološke ordinacije prolazi se kroz prijemnu ambulantu do opšte ordinacije. U prijemnoj ordinaciji se nalaze dva manja i stara sterilizatora. U toj prostoriji je i ormarić s lekovima. Iz nje se ulazi u ambulantu u kojoj se obavlja opšti medicinski pregled.

Ginekološka ordinacija je smeštena u posebnom delu zgrade, gde je smeštaj za trudnice i majke sa decom. U njoj se obavlja ginekološki pregled i uzimaju brisevi. Ginekološki sto je u veoma lošem stanju. U zavodu ne postoji

aparatus za ultrazvuk i kolposkopiju, te za sve složenije preglede osuđenice moraju da traže da idu van zavoda u dom zdravlja ili bolnicu u Požarevcu. U ginekološkoj ordinaciji osuđenice mogu da uzmu i brošure o prevenciji i ranom otkrivanju raka grlića materice i dojke. Tokom 2010. godine u zavod je donet pokretni mamograf i organizovan je skrining u cilju prevencije karcinoma dojke.

Stacionar čine dve bolesničke sobe u koje se smeštaju osuđenice sa težim zdravstvenim problemima ali čije lečenje ne zahteva slanje u Specijalnu zatvorsku bolnicu ili neku drugu zdravstvenu instituciju. Kapacitet stacionara je devet ležajeva. Kreveti su kao u drugim bolnicama, noviji su i podešava im se visina. Soba je okrečena, sa dosta prirodnog svetla, ali se kao i u drugim delovima zavoda na plafonu vidi vlaga. Pored kreveta svaka žena ima ormarić za lične stvari, a u sobi su i jedan sto, stolice i TV. Soba je čista.

b) Organizacija zdravstvene zaštite

Tokom 2012. godine, zahvaljujući naporima uprave KPZ za žene, kao i zalaganjima Viktimološkog društva Srbije, usvojena je nova sistematizacija radnih mesta. Shodno njoj, ambulatna koja je funkcionisala u KPZ za žene prerasla je u posebnu zdravstvenu službu. Iako bi prema sistematizaciji trebalo da budu stalno zaposlena dva lekara opšte prakse, lekar specijalista i tri medicinska tehničara, trenutno su stalno zaposleni jedan lekar opšte prakse i tri medicinske sestre, od kojih je jedna zaposlena na određeno vreme. Dakle, faktičko stanje još uvek nije u skladu sa propisima, pa ova služba nema načelnika niti lekara specijalistu u stalnom radnom odnosu, a ključni razlog je finansijske prirode. Stoga se i dalje lekari angažuju po ugovoru, i to jedan lekar opšte prakse, ginekolog, neuropsihijatar i stomatolog. Međutim, trenutno kadrovsko stanje ne odgovara potrebama zavoda, ako se ima na umu broj osuđenica i broj pregleda koji se obave na mesečnom i godišnjem nivou.

Rad zdravstvene službe organizovan je u dve smene radnim danima i jednoj smeni tokom vikenda. Tokom noći, niko od medicinskog osoblja nije u zavodu. Neuropsihijatar, stomatolog i ginekolog dolaze određenim danima, pa se osuđenice unapred prijavljuju za ove preglede. Na druge specijalističke preglede, osuđenice se, zavisno od potrebe, vode van zavoda – u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu ili u drugu zdravstvenu ustanovu. Ukoliko je potrebna hospitalizacija, osuđenica se upućuje u bolnicu u Požarevcu ili u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu. Takođe je uspostavljena saradnja

između zatvora i jedne laboratorije odakle dolaze da uzimaju briseve i druge uzorke na analizu kada je potrebno. Kada su u pitanju sanitarni pregledi, njih obavlja Higijenski zavod u Požarevcu.

Pored pregleda, lekarka opšte prakse zadužena je i da redovno obilazi radna mesta, sobe, kupatila, smeštaj za trudnice i majke sa decom, trpezariju kako bi se videlo u kakvom su stanju ove prostorije, na kakvom je nivou higijena i slično. Uz to, ona ima obavezu da svakog dana proba hranu koja se doprema u zavod za osuđeničnice, kako bi se proverili ispravnost i kvalitet.

c) Osuđeničnice kao korisnice zdravstvene zaštite

Zdravstvena zaštita za osuđeničnice je besplatna. Na mesečnom nivou obavi se između 600 i 800 pregleda, pri čemu se, kako je primetila upravnica zavoda, uočava povećanje broja pregleda na mesečnom nivou. Mahom su to EKG, kontrola krvnog pritiska, šećera, ginekološki pregledi, obrada rana i slično. Gotovo sve osuđeničnice su korisnice nekih lekova – od vitamina do metadona. Pri tome, kako su primetili zaposleni u zdravstvenoj službi, najviše se daje neuropsihijatrijska terapija, posebno kada su u pitanju osuđeničnice koje su koristile psihoaktivne supstance, a čak 50% neuropsihijatrijske terapije otpada na lečenje depresije i nervoze. Terapiju može da prepíše samo lekar, a lekove osuđeničnicama deli medicinska sestra. Lekove koji su na pozitivnoj listi, nabavlja zavod; ostale lekove žene moraju da nabave same.

Posebna pažnja posvećena je zdravstvenoj zaštiti trudnica. Trudnice se uredno vode na kontrole, kada je potrebno i van zavoda. Ukoliko je hitno potreban pregled, vode se u bolnicu u Požarevcu. Kada uđu u deveti mesec trudnoće, odmah se piše uput za bolnicu, u koju se obično smeštaju nešto ranije. Zaposleni u zdravstvenoj službi vode računa i o kontroli rađanja.

Prema mišljenju zaposlenih, posebno onih koji rade u zdravstvenoj službi, opšte zdravstveno stanje je dobro. Međutim, zabrinjava podatak da među osuđeničnicama ima priličan broj onih sa hepatitisom C. Problem sa kojim se suočavaju zaposleni je da oni ne znaju uvek da li osuđeničnica prilikom prijema ima hepatitis C. Čak i ukoliko osuđeničnice žele da se testiraju, uglavnom nisu u mogućnosti da same plate ovu analizu jer troškove za nju zavod ne snosi. Prisustvo hepatitisa govori o zastupljenosti narkomanki među osuđeničnicama, a one su specifična kategorija u pogledu zdravstvenih potreba, kao i u pogledu spremnosti na radno i svako drugo angažovanje, na šta su, takođe, ukazali

zaposleni u intervjuima. U intervjuu sa lekarkom opšte prakse u decembru 2012. godine došlo se do podatka da je zabeležen i jedan slučaj tuberkuloze.

Korišćenje slobodnog vremena

Članom 68 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija predviđeno je pravo osuđenih lica na slobodno vreme. Pri tome, u slobodno vreme, osuđeni ima pravo na boravak izvan zatvorenih prostorija najmanje dva sata dnevno i, ako mu dozvoljavaju godine i telesne sposobnosti, ima pravo na organizovanu fizičku aktivnost, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenicima koristi sportske terene, uređaje i opremu. Imajući to u vidu, interesovalo nas je kakve su mogućnosti u KPZ za žene za slobodne aktivnosti i bavljenje sportom, kao i da li se i kako organizuje kulturno-zabavni život u ovoj ustanovi.

U slobodno vreme osuđenicama su na raspolaganju dve osnovne vrste sadržaja: sportske aktivnosti i druge slobodne aktivnosti koje ne podrazumevaju fizičko vežbanje.

a) Rekreacija osuđenica

Kada su u pitanju sportske aktivnosti, osuđenicama su na raspolaganju vežbanje u sali za aerobik, vežbe relaksacije, košarka, odbojka, stoni tenis i šah. Pored terena na otvorenom, koji nije u najboljem stanju te zahteva rekonstrukciju, u zatvoru postoje i prostorije za rekreaciju. Prostorija za rekreaciju koju koriste žene iz otvorenog i poluotvorenog odeljenja je u holu glavne zgrade za smeštaj osuđenica, dok osuđenice u zatvorenom odeljenju imaju salu za rekreaciju u sklopu smeštaja. Osuđenice mogu jednom nedeljeno da koriste salu za vežbanje. Sala za rekreaciju koju koriste osuđenice iz poluotvorenog i otvorenog odeljenja je jedna dugačka i uska prostorija. Na podu je parket koji je star i neishoblovan. Zid je do pola ofarban masnom fabrom, a druga polovina je prelepo oslikana morskim motivima – to su uradile same osuđenice i deluje veoma opuštajuće. Strunjače su veoma stare, postoji i sto za stoni tenis, ali koji nije u upotrebi, a drugih sprava za vežbanje nema.

U zavodu se organizuju i vežbe relaksacije, ali se one sporovde kroz odeljenje za postupanje i tretman, što upućuje na zaključak da ova sportska aktivnost nije dostupna svim osuđenicama. Ove vežbe vodi vaspitačica koja je prethodno prošla obuku. Značajno je što je u drugoj polovini 2012. godine nevladina organizacija Art of living iz Beograda počela realizaciju ciklusa radi-

onica u okviru kojih se organizuju vežbe relaksacije za osuđeniце. Međutim, ni ove vežbe nisu dostupne svima, već na njih idu osuđeniце koje odaberu vaspitačice a na osnovu prethodnih konsultacija sa samim osuđenicama. Kada su u pitanju ostale sportske aktivnosti, njih mahom vode vaspitačice, a osuđeniце se prijavljuju prema svojim afinitetima i mogućnostima. Kako su pojedini zaposleni naveli, povremeno se organizuju i takmičenja među osuđenicama, na primer, u košarci, odbojci, šahu, stonom tenisu.

b) Ostale slobodne aktivnosti

Pored sportskih aktivnosti, u slobodno vreme osuđeniце mogu da koriste prostoriju za slobodne aktivnosti, tzv. vezeraj (vezenje, štrikanje, heklanje, slikanje i slično) i biblioteku. Vezeraj se nalazi u glavnom hodniku u kome je poluotvoreno odeljenje, dok je za osuđeniце koje su u zatvorenom tretmanu ta prostorija u sklopu bloka u kome su smeštene. Sala za slobodne aktivnosti koju koriste žene iz otvorenog i poluotvorenog odeljenja je velika i dobro osvetljena. U njoj se mogu naći boje za slikanje i crtanje, materijal za pravljenje nakita i drugih predmeta, heklanje, odeća za dramsku sekciju, radovi osuđeniца, slike, predmeti pravljени od tekstila, drveta i drugih materijala.

KPZ za žene ima i svoju biblioteku sa oko 4500 knjiga. Pored knjiga, osuđeniце svakodnevno dobijaju dnevni list *Politika*. Ukoliko, pak, žele da čitaju neku drugu dnevnu, nedeljnu ili mesečnu štampu, osuđeniće moraju na nju da se pretplate.

U zavodu se, po potrebi, organizuje dramska sekcija, a ranije je postojao i hor koji je vodila jedna od osuđeniца, što upućuje na zaključak da se radi o *ad hoc* organizovanim a ne stalno dostupnim aktivnostima. Kada je u pitanju kulturno-zabavni život, u zavodu se redovno organizuju priredbe i gostovanja raznih izvođača – folklornih, muzičkih, pozorišnih i slično. Priredbe i druge manifestacije se organizuju u svečanoj sali. Svečana sala ima veliku binu sa zavesama i petnaestak redova stolica, svetla je i topla. U momentu obilaska krajem 2012. godine, u toku je bila promena električne instalacije. Bioskop trenutno ne radi, jer je oprema za projekcije zastarela, ali se filmovi povremeno puštaju na DVD i to u sali za aerobik.

Socijalni kontakti osuđenica u zavodu i sa licima van zavoda

U skladu sa odredbama ZIKS osuđenice imaju mogućnost da kontakte sa osobama van zavoda ostvaruju putem telefona, pisama i poseta. S tim u vezi, značajno je što su telefonske govornice postavljene u svim delovima smeštaja. U svim smeštajima postoje i sandučići za redovu poštu. Najzad, kada su u pitanju posete, one se odvijaju u zavodskom bifeu, prostoriji za porodične poste, ili, ukoliko osuđenice imaju dozvolu za izlazak, van zavoda, u gradu.

Prema članu 82 st. 1 ZIKS osuđeni ima pravo da jednom u tri meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri časa u posebnim prostorijama zavoda. Ova posebna prostorija – prostorija za porodične posete – uređena je poput garsonjere: prilično je mala, ima jedan trosed, dve fotelje i niski stočić, kao i malu čajnu kuhinju. Tu je i kupatilo sa jednom tuš kabinom i čučavcem. Prostor ima dva ulaza, iz kruga zavoda i sa spoljašnje strane, tako da posetioci ne ulaze u krug zatvora.

Najzad, tokom izdržavanja kazne osuđenice imaju pravo na prijem paketa različite sadržine, a učestalost dobijanja paketa zavisi od tretmana.

Kada su u pitanju socijalni konktakti unutar zavoda podaci pokazuju da su osuđenice zadovoljne međusobnim odnosom i odnosom sa zaposlenima, posebno sa zaposlenima u službi za obezbeđenje. Što se tiče kontakata između osuđenica, istraživanjem je utvrđeno da među ženama postoje konflikti najčešće izazvani sitnicama, pri čemu u većini slučajeva nesuglasice ostaju na nivou verbalnih sukoba, dok su fizički obračuni retkost. Ovi sukobi se u većini slučajeva rešavaju verbalno, dogovorom, bez mešanja vaspitačica ili komandirica.

Odnos zaposlenih prema različitosti, posebno prema lezbejkama je tolerantniji nego pre nekoliko godina, ali pojedine osuđenice navode da homoseksualkama nije dozvoljeno da javno ispoljavaju svoje seksualne sklonosti. U prilog tome govore i odgovori pojedinih zaposlenih, koji navode da se na homoseksualke ne gleda blagonaklono, ali se one ipak ne kažnjavaju kada se zateknu zajedno.

Najzad, pretresanje osuđenica vrši se na prijemu, pri polasku i povratku sa rada, pri izlasku van zavoda, kada je poseta. Pretresi su česti i mogu da budu površinski (delimični) i detaljni, koji podrazumevaju i pregled telesnih šupljina.

Verska prava osuđenica

Prema članu 113 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija osuđeni ima pravo na verski obred, da drži i čita versku literaturu, kao i da ga poseti svešteno lice. Pri tome, ako u zavodu postoji dovoljan broj osuđenih lica iste veroispovesti, na njihov zahtev upravnik zavoda će dozvoliti sveštenom licu te veroispovesti da ih redovno posećuje ili da u zavodu ima redovnu službu ili nastavu. Verski obred bi trebalo da se obavlja u posebnoj, prikladnoj prostoriji u zavodu.

Podaci do kojih se došlo istraživanjem pokazuju da u zavod dolaze pravoslavni i katoločki sveštenik, ali da ne postoji posebna prostorija za verske obrede, već se oni obavljaju u učionici ili u sali za slobodne aktivnosti (vezeraju).

Disciplinsko kažnjavanje osuđenica

Disciplina u KPZ za žene je generalno ocenjena kao dobra, a ono što uglavnom utiče na disciplinu su problemi smeštaja (prenaseljenost) i struktura osuđenica. U pogledu disciplinskog kažnjavanja, kako je navela nadzornica službe za obezbeđenje u intervjuu decembra 2012. godine, uočava se pad broja izrečenih disciplinskih kazni: sa 66 koliko je bilo izrečeno tokom 2011. godine na 16 koliko je izrečeno 2012. godine. U prilog tome govore i podaci dobijeni intervjuima sa osuđenicama: većina ispitanih osuđenica – 87 ili 75,7% nije bila disciplinski kažnjena tokom boravka u zatvoru, dok je nešto malo manje od četvrtine njih (28 ili 24,3%) bilo kažnjeno zbog nekog disciplinskog prestupa. Pri tome, 2011. godine 18 ili 31,0% osuđenica sa kojima smo razgovarali reklo je da su bile disciplinski kažnjene, dok je to isto reklo 10 (17,5%) osuđenica 2012. godine. Podaci pokazuju da se uglavnom radi o lakšim prestupima (kašnjenje po povratku iz grada ili sa vikenda, pranje veša u vreme ili na način koji nije dozvoljen, davanje drugoj osuđenici svojih stvari, na primer, cigareta i slično), koji se mahom kažnjavaju ukorom.

Tri osuđenice su rekle da im je izricana disciplinska mera upućivanja u samicu. Nijedna od njih nije imala pritužbi na odnos zaposlenih prema njima tokom boravka u samici. U samici osuđenica može da boravi najviše do 30 dana, dva puta godišnje. Inače, tokom 2011. godine renovirana je jedna samica kako bi bili ispunjeni standardi u pogledu njenog izgleda koje predviđaju ZIKS i međunarodni standardi. Samica sada ima dovoljno prostora, a toalet sa tušem je odvojen od sobe sa krevetom.

U slučaju osam osuđenica bila je izrečena mera usamljenja, kao posebna mera predviđena članom 136 ZIKS, koja se izriče u slučaju da osuđenica remeti red, da predstavlja opasnost za sebe ili druge u smislu povređivanja i slično. Prilikom izricanja ove mere, psihijatar procenjuje da li je mera pogodna za konkretnu osuđenicu. Soba u kojoj se ova mera izvršava je mala i uska, a nameštaj je fiksiran za pod. Zidovi su u lošem stanju. Soba je izuzetno tamna i hladna, daleko hladnija od drugih. Na jednom zidu se vide tragovi vlage. U sklopu sobe, ali odvojeno zidom se nalazi kupatilo sa tuš kabinom i WC šoljom. Osuđenica može da se tušira samo uz prisustvo radnice obezbeđenja. Na prozoru se sa spoljašnje strane nalaze rešetke, a sa unutrašnje žičana mreža koja sprečava direktan kontakt osuđenice sa staklom. Na taj način se teži da se onemogući njihovo samopovređivanje.

Iskustva osuđenica u pogledu ostvarivanja prava tokom izdržavanja kazne zatvora

Imajući u vidu stanje u pogledu tretmana i mogućnosti ostvarivanja prava osuđenica, interesovalo nas je kakvo je iskustvo osuđenica u pogledu ostvarivanja garantovanih prava. Stoga su u intervjuima osuđenicama postavljena pitanja o tome da li su radno angažovane i na kojim poslovima, da li su prošle neki vid formalnog ili neformalnog obrazovanja, kao i stručnog usavršavanja, šta misle o zdravstvenoj zaštiti koja se obezbeđuje u zavodu, na koji način koriste slobodno vreme, kakvi su njihovi socijalni kontakti sa licima van zavoda, kao i unutar zavoda sa drugim osuđenicama i sa zaposlenima; potom, da li se poštuju njihova verska prava i da li su upoznate i u kojoj meri koriste postojeće oblike pomoći i podrške u zavodu i van njega.

Radno angažovanje

Većina intervjuisanih osuđenica (72 ili 62,6%) radno je angažovana, dok njih 43 (37,4%) ne rade, što je u skladu sa onim što su u intervjuima naveli i zaposleni. Najveći broj radno angažovanih žena uposlen je u krojačkoj radionici i u trpezariji (po 20 žena iz uzorka), zatim u bašti ili plateniku i na ekonomiji u Zabeli (po 15 žena), dok tri žene rade na sređivanju dvorišta, jedna izrađuje nakit u radionici, a jedna se bavi štrikanjem i heklanjem. Od ukupnog

broja radno angažovanih osuđenica sa kojima su obavljani intervjui njih 67 reklo je da nisu mogle same da biraju koju će vrstu posla obavljati.

Mesečne zarade osuđenica kreću se od 500 ili čak ispod 500 dinara do 3000-3500 dinara, što zavisi od vrste posla i broja radnih sati. Većini žena koje su radno angažovane i primaju nadoknadu za svoj rad (njih 63) novac koji zarade nije dovoljan za potrebe koje imaju. Shodno tome, kako govore podaci, većini intervjuisanih osuđenica (89 ili 77,4%) novac šalje neko od kuće.

Obrazovanje

U pogledu formalnog obrazovanja, podaci do kojih se došlo intervjuiima sa osuđenicama pokazuju da nijedna žena iz ispitivanog uzorka nije pohađala osnovnu školu u KPZ iako je u uzorku bilo 15 žena koje su prekinule školovanje pre navršenih osam razreda osnovne škole, a 8 žena nije uopšte pohađalo školu. Tokom 2011. godine tri ispitanice su po dolasku u KPZ naučile da čitaju i pišu, odnosno prošle su kurs opismenjavanja, dok tokom 2012. godine nijedna osuđenica sa kojom je obavljen intervju nije prošla ovaj kurs, jer on nije ni organizovan. Uz to, iako trećina žena iz uzorka ima završenu samo osnovnu školu, nijedna od njih nije pohađala srednju školu tokom boravka u zavodu.

Vezano za stručno osposobljavanje osuđenice, pak, podaci do kojih se došlo pokazuju da većina osuđenica iz ispitanog uzorka (84 ili 73,0%) nije pohađala nijedan kurs koji se organizuje u zatvoru, dok njih 31 (27,0%) jeste. Od žena koje su pohađale neki kurs, njih 16 je pohađalo krojački kurs, šest žena je reklo da je pohađalo kurs za pekare, četiri su pohađale kurs za rad na računaru, dok za dve žene koje su rekle da su pohađale kurs nema podataka na koji su kurs konkretno išle.

Zdravstvena zaštita

Većina osuđenica iz ispitanog uzorka (67 ili 58,3%) boluje od neke hronične bolesti. Pri tome, većina žena sa kojima smo razgovarali (81 ili 70,4%) redovno uzima lekove, 22 (19,1%) ne uzimaju lekove jer nemaju potrebu za tim, dok njih 12 (10,4%) uzima lekove prema potrebi. Podaci takođe pokazuju da je još uvek visok procenat osuđenica koje ne odlaze redovno na ginekološke preglede: 33% ispitanih osuđenica ne ide redovno na ovu vrstu pregleda. Međutim, kako zdravstvena prosvećenost kada je u pitanju odlazak kod ginekologa nije velika ni u opštoj populaciji, onda ni ovaj podatak ne bi trebalo

da čudi. Kada su u pitanju stomatološki pregledi, pak, situacija je još lošija jer podaci pokazuju da skoro polovina ispitanih osuđenica (njih 53 ili 46,1%) ne posećuje stomatologa.

Vezano za zdravstvenu zaštitu, interesovalo nas je da li su osuđenice njome zadovoljne. Podaci pokazuju da nešto više od polovine ispitanih osuđenica (60 ili 52,2%) nije zadovoljno postojećom zdravstvenom zaštitom u zavodu, dok je 51 osuđenica (44,3%) izrazila svoje zadovoljstvo. Pri tome, kada se posmatraju poduzorci osuđenica, primećuje se da je skoro podjednak broj osuđenica 2011. godine (njih 31 ili 53,4%) i 2012. godine (njih 29 ili 50,9%) izrazio svoje nezadovoljstvo zdravstvenom zaštitom. Ključni razlozi nezadovoljstva su: neadekvatno ophođenje pojedinih zdravstvenih radnika prema osuđenicama, upisivanje kako bi se otišlo na pregled, naplaćivanje usluga kada je u pitanju stomatolog (sem vađenja zuba), prepisivanje istih lekova za sve (uglavnom lekova za smirenje), nedovoljan broj specijalističkih pregleda koji mogu da se obave u zavodu, loša oprema (aparati se često kvare, nisu u funkciji) i nedostatak opreme potrebne za dijagnostiku i lečenje (na primer, aparat za ultrazvuk) i nedovoljna informisanost o pojedinim bolestima, kao što je hepatitis C.

Slobodno vreme

Da li zbog neadekvatno opremljene sale za rekreaciju, nedostupnosti sportskih rekvizita ili, pak, nezainteresovanosti osuđenica, tek većina žena sa kojima smo razgovarali ne bavi se sportom. Naime, od 115 osuđenica, njih 92 (80,0%) ne bave se nikakvim sportskim aktivnostima u zavodu, 17 (14,8%) je reklo da se bavi sportom, dok za 6 žena nema podataka. Od onih osuđenica koje se bave sportom, većina (13) sportske aktivnosti praktikuje jednom nedeljno, dok se četiri žene sportom bave dva puta u toku nedelje. Na pitanje, pak, da li bi volele da se bave nekim sportom ali nemaju uslova za to, intervjuisane osuđenice su navele da bi volele da se bave fitnessom, aerobikom, gimnastikom, odbojkom, da postoji teretana i sprave za vežbanje, da imaju mogućnosti za plivanje, košarku i pilates. Manji broj osuđenica sa kojima smo razgovarali (17 ili 14,8%) izjasnilo se da radi vežbe opuštanja, koje im pomažu da se osećaju bolje. S druge strane, nešto više od polovine intervjuisanih osuđenica (66 ili 57,4%) zainteresovane su za vežbe joge.

Kada su u pitanju slobodne aktivnosti koje ne podrazumevaju fizičko vežbanje, podaci pokazuju da prostorija za slobodne aktivnosti nije dovoljno iskorišćena, budući da od 115 žena koje su intervjuisane samo njih 6 (5,2%)

svoje slobodne aktivnosti realizuje u ovoj prostoriji, dok je preostalih 94,8% (109) ne koristi ili je koristi za druge namene (na primer, za potrebe poštovanja svoje religije, kada dolazi sveštenik).

S druge strane, većina osuđenica sa kojima smo razgovarali (80 ili 70,4%) koristi biblioteku koja, sudeći po njihovim odgovorima, zadovoljava njihova interesovanja u pogledu ponuđenih sadržaja za čitanje. Od onih žena koje su se izjasnile da koriste biblioteku, 60 (75,0%) može da pronade za čitanje upravo ono što ih interesuje, dok preostalih 25,0% ne pronalazi literaturu koja im odgovara. Uprkos tome što je više od dve trećine osuđenica koje su se izjasnile da koriste biblioteku zavoda zadovoljno postojećim fondom knjiga kojim biblioteka raspolaže, njih 62 (78,0%) bi ipak volele da u biblioteci postoje još neke knjige: od klasične literature, preko stručne literature iz oblasti psihologije, informacionih tehnologija i religije do savremenih naslova, posebno domaćih autora i autorki, kao i više „ženskih časopisa“.

Socijalni kontakti osuđenica

Boravak u zatvoru sam po sebi deluje stresno zbog činjenice da je ženi ograničena sloboda kretanja, kao i da je okružena drugim osuđenicama od kojih svaka ima svoju životnu priču, drugačiji karakter, navike i ponašanje. Boravak u zatvoru svakako dovodi do slabljenja socijalnih veza. Polazeći od toga, nastojali smo da utvrdimo na koji način, u kojoj meri i sa kim osuđenice održavaju kontakte van zavoda, jer su upravo ti kontakti polazna osnova za njihovu uspešnu reintegraciju u socijalno okruženje po izlasku iz zatvora. S druge strane, kada su u pitanju odnosi u zavodu, interesovalo nas je kakav je odnos između osuđenica i između osuđenica i zaposlenih, kao i kako osuđenice percipiraju odnos zaposlenih prema sebi i da li su bile izložene pretresanju.

a) Socijalni kontakti sa osobama van zavoda

U pogledu kontakata sa osobama van zavoda, rezultati istraživanja pokazuju da dominira telefonski kontakt, dok su u manjem obimu zastupljeni prijem i slanje pisama, i posete u zavodu. Gotovo sve osuđenice sa kojima smo razgovarali (111 ili 96,5%) kontakte sa članovima porodice i prijateljima održavaju putem telefona. Pri tome, podaci pokazuju da dve trećine intervjuisanih žena (82 ili 71,3%) ima mogućnosti da redovno kupi telefonsku karticu, ali

gotovo trećina njih (33 ili 28,7%) ovu mogućnost nema, što sigurno otežava održavanje kontakata sa porodicom ili su ti kontakti ređi.

S druge strane, gotovo polovini intervjuisanih osuđenica (53, odnosno 46,1%) niko ne dolazi u posetu. Osuđenice koje su rekle da nemaju posetu, a posebno da im deca i/ili partner ne dolaze u posetu, kao ključne razloge toga navele su nedostatak finansijskih sredstava, veliku udaljenost mesta prebivališta od Požarevca i pravo na vikende koje osuđenica ima pa ih provodi kod kuće sa decom. Pojedine osuđenice ne žele da ih deca posećuju u zatvoru, bilo zato što im bude teško kada vide decu ili što ne žele da se deca upoznaju sa zatvorskom sredinom. Takođe, iako osuđenice imaju na raspolaganju prostoriju za porodične posete, od 62 intervjuisane žene koje imaju posete, samo 32 koriste ovu prostoriju za boravak sa članovima svoje porodice tokom posete.

Da li zbog toga što je dopisivanje postalo prevaziđen način komunikacije, ili iz drugih razloga, gotovo trećina intervjuisanih osuđenica (35, odnosno 30,4%) ne dobija pisma, nešto malo manje (30 ili 26,1%) pisma dobija retko, dok 21 (18,3%) osuđenica pisma dobija nekoliko puta u toku meseca, odnosno nedelje (19 ili 16,5%). S druge strane, podaci pokazuju da intervjuisane osuđenice češće pišu pisma bliskim osobama nego što ih od njih dobijaju. Po pitanju privatnosti pisama koje pišu, gotovo polovina osuđenica (54 ili 47,0%) smatra da osoblje zavoda nije upoznato sa njihovim sadržajem, odnosno da ih ne čita, dok 33 (28,7%) žene nije upoznato sa tim da li se pisma čitaju.

Kada je u pitanju pravo na prijem paketa, podaci pokazuju da gotovo dve trećine žena sa kojima smo razgovarali koristi ovo pravo, odnosno u različitim vremenskim intervalima prima pakete. Naime, 76 žena (66,1%) dobija pakete različite sadržine, shodno potrebama koje imaju, ali i materijalnim mogućnostima onih koji pakete šalju. Ženama sa kojima smo razgovarali pakete najčešće šalju rodbina, roditelji, suprug, svekrva i svekar. Kada je u pitanju sadržaj paketa, uočava se da žene najčešće dobijaju hranu i kozmetiku. Pored toga, žene u paketima dobijaju garderobu i veš, telefonske kartice, kafu, cigarete i slično. Na osnovu sadržaja paketa može se zaključiti da osuđenice u paketima dobijaju upravo ono što im nedostaje u zavodu, odnosno u ponudi zatvorske kantine. Pa ipak, ne treba zanemariti da trećina intervjuisanih žena ne dobija pakete, a ključni razlog za to je loša materijalna situacija njihovih porodica.

b) Socijalni kontakti u zavodu

Kada su u pitanju odnosi u zavodu, interesovalo nas je da li su osuđenice bile izložene nekom vidu nasilja, bilo od strane drugih osuđenica ili od strane zaposlenih. Većina intervjuisanih žena tokom boravka u zavodu nije bila izložena fizičkom, niti bilo kom drugom obliku nasilja od strane druge osuđenice ili lica zaposlenog u zatvoru. Međutim, 11 osuđenica bilo je izloženo fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, dok je njih 5 bilo izloženo nasilju od strane zaposlenih. Pri tome, podjednak broj osuđenica iz oba poduzorka navelo je da su bile izložene fizičkom nasilju: tako je 2011. godine pet intervjuisanih osuđenica reklo da su bile izložene fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, a tri fizičkom nasilju od strane zaposlenih, dok je 2012. godine šest žena reklo da su bile izložene fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, a dve da su bile izložene nasilju od strane zaposlenih. Iako je mali broj intervjuisanih osuđenica naveo da je bio izložen fizičkom nasilju u zavodu, ovaj podatak ne treba zanemariti, jer svaki slučaj nasilja znači kršenje prava na život bez nasilja.

S druge strane, šest osuđenica je reklo da su bile diskriminisane od strane komandirica zbog etničke pripadnosti i fizičkog izgleda. Uz to, podaci pokazuju da je i među osuđenicama prisutan netolerantan odnos prema različitoštim, i to zbog etničke pripadnosti, seksualnog opredeljenja ili zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. Tako se 21 osuđenica izjasnila da je tokom boravka u zavodu bila izložena vređanju i ponižavanju od strane drugih osuđenica. Iako je u pitanju mali broj da bi se izvlačili neki opšti zaključci, ipak se primećuje da se 2012. godine na ovaj problem požalilo više osuđenica nego 2011. godine: dok je 2011. godine osam osuđenica doživelo ovakvo ponašanje, to isto je navelo 13 osuđenica 2012. godine. To upućuje na potrebu obraćanja veće pažnje u radu sa osuđenicama na razumevanje i prihvatanje različitosti.

Kako su zaposleni u službi za obezbeđenje u neposrednom i celodnevnom kontaktu sa osuđenim ženama, zanimalo nas je kako osuđenice percipiraju odnos zaposlenih u ovoj službi prema njima, kao i kakvo je iskustvo osuđenica u vezi sa pretresanjem stvari i telesnih šupljina. Iako većina osuđenica iz uzorka (88, odnosno 76,5%) smatra da pripadnice službe za obezbeđenje nisu stroge, ne bi trebalo zanemariti da njih 17 (14,8%) smatra da jesu. Uz to, većina intervjuisanih osuđenica (81 ili 70,4%) rekla je da komandirice ne nose palice u krugu zatvora, što govori u prilog da većih problema kada je disciplina u pitanju zaista nema. Nijedna intervjuisana osuđenica nije imala neposredno iskustvo primene palice prema njoj, ali njih 31 (26,9%) ima sazna-

nja o slučajevima drugih žena koje su komandirice tukle palicom, što ne treba zanemariti. Kada je, pak, u pitanju pretresanje žena, većina žena iz uzorka (101 ili 87,8%) je tokom boravka u zavodu bila jednom ili u više navrata podvrgnuta pretresanju stvari, dok je 27 osuđenica (23,5%) bilo podvrgnuto i pretresanju telesnih šupljina, odnosno usta, analnog ili vaginalnog otvora.

Verska prava osuđenica

Od 115 osuđenica sa kojima su vođeni intervjui, njih 98 izjasnilo se da su vernice. Od tog broja, 88 osuđenica ili 90% navele su da imaju mogućnosti da u zatvoru poštuju običaje svoje vere, dok je njih 10 reklo da ne mogu da poštuju običaje svoje vere. Poštovanje verskih prava znači da osuđenice mogu da poste (postoji verski prilagođen jelovnik), da ih posećuje sveštenik i da idu na veronauku.

Korišćenje dostupnih oblika pomoći i podrške

Istraživanjem je utvrđeno da je većina osuđenica sa kojima smo razgovarali (79 ili 68,7%) upoznata sa tim šta je zaštitnik građana. Međutim, uprkos dobroj informisanosti, većina osuđenica se nije obratila ovom nezavisnom državnom telu sa nekom pritužbom tokom izdražavanja kazne zatvora. One osuđenice koje to jesu učinile – njih 14 ili 12,2% – kao povode obraćanja navele su: lišenje slobode u momentu kada je žena imala bebu od dva meseca, pritužba na rad ambulante, pritužba na odnos zaposlenih prema osuđenici, pritužba zbog donetih presuda a u vezi sa njima zbog povrede prava na odbranu, prava na suđenje u razumnom roku, prava na slobodno kretanje, prava na zdravstvenu zaštitu, prava na slobodu govora, prava na slanje podnesaka iz zatvora i slično, i pritužba kojom je osuđenica tražila da se ispravi nepravda zbog presude koja joj je izrečena.

Većina osuđenica sa kojima su vođeni intervjui (81 ili 70,4%) smatra da u zatvoru postoje osobe sa kojima mogu da razgovaraju o svojoj deci, porodici, problemima koje su imale ili eventualnom nasilju koje su pretrpele pre dolaska u zatvor, kao i o problemima sa kojima se suočavaju tokom izdržavanja kazne. Kada je u pitanju struktura zaposlenih kojima se osuđenice obraćaju za pomoć, pokazalo se da se uglavnom obraćaju vaspitačicama i, ređe, komandiricama. Samo dve žene iz uzorka su o svojim problemima razgovarale sa psihologom zavoda.

Nešto više od trećine intervjuisanih osuđenica (42, odnosno 36,5%), koje su se obraćale za pomoć i podršku zaposlenima u zavodu, smatra da im je to bilo dovoljno da bi se osećale bolje i rešile problem. Pa ipak, 45 (39,1%) intervjuisanih osuđenica je izrazilo želju da, pored zaposlenih u zatvoru, razgovaraju sa još nekim o problemima koje imaju, a ko nije zaposlen u zatvoru i ne provodi sa osuđenicama svaki dan. S tim u vezi, posebno je značajno istaći aktivnosti Viktimološkog društva Srbije u pogledu pružanja emotivne podrške, informacija i pravne pomoći osuđenicama kroz individualne razgovore tokom 2011. i 2012. godine.⁸ Najzad, 43 osuđenice su tokom boravka u zatvoru koristile pravnu pomoć: njih 33 je koristilo pravnu pomoć pravnika u zavodu, dok su se dve osuđenice obratile advokatu. Povodi za obraćanje pravniku u zavodu ili advokatu bili su pomoć oko pisanja molbe za uslovni otpust, dobijanje određenih pravnih informacija, pomoć u vezi obraćanja sudu i slično.

Zaključak

Imajući u vidu nalaze istraživanja, dolazi se do zaključka da postoji niz ograničenja u pogledu poštovanja prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, koja su garantovana pozitivnim propisima i relevantnim međunarodnim dokumentima. Ključni razlozi za to su ekonomske prirode, odnosno nedostatak sredstava, što je, pak, posledica manjih izdvajanja sredstava iz budžeta koja su namenjena jedinom zatvoru za žene u Srbiji, i prenaseljenost zavoda, što otežava rad sa osuđenicama i individualizaciju njihovog tretmana. To govori u prilog daljih zalaganja za širu primenu alternativnih sankcija, kako bi se smanjio broj žena u ovoj ustanovi, kao i većih budžetskih izdvajanja za KPZ za žene.

Podaci do kojih se došlo istraživanjem pokazuju da su mogućnosti za radno angažovanje žena prilično ograničene, pa ne tako mali broj žena nije radno angažovan, a žene koje rade nemaju mogućnosti da same biraju posao koji bi obavljale. Time se, kako pokazuju neka druga istraživanja, osuđenice lišavaju svoje automonije, što je jedna od ključnih deprivacija sa kojom se suočavaju u zatvoru (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009). Ograničena finansijska sredstva, ali i nedovoljna motivisanost osuđenica, rezultiraju

⁸ O pružanju podrške osuđenicama videti više u tekstu Jasmine Nikolić i Mirjane Tripković, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 105-124.

time da se u zavodu ne organizuje proces osnovnog obrazovanja, a prestalo se i sa organizovanjem kursa opismenjavanja. Međutim, nalazi istraživanja govore u prilog tome da postoji interesovanje osuđenica za različite vidove neformalnog obrazovanja i stručnog osposobljavanja, koji ih mogu osnažiti, ojačati njihove kapacitete i osposobiti za prevladavanje problema sa kojima se suočavaju i mogu da se suoče nakon izlaska iz zatvora. Stoga se čini neophodnim da se u redovan tretman osuđenica uvrsti više programa koji bi bili usmereni ovim ciljevima, kao i da se načini iskorak iz tradicionalno ženskih zanimanja, te da se žene obučavaju za ono što se traži na tržištu rada. Time bi se delovalo u pravcu jačanja samopouzdanja osuđenica i vraćanja kontrole nad sopstvenim životom, što su ujedno i ključni feministički principi kojima bi zatvori za žene trebalo da se rukovode u svom radu (Shaw, 1996: 183). Drugim rečima, trebalo bi da postoji više mogućnosti u pogledu rada, osposobljavanja i obrazovanja kako bi se omogućilo razvijanje potencijala koje žene u zatvoru sigurno imaju, vodeći pri tome računa o njihovom iskustvu i veštinama (Shaw, 1996: 183). To su ujedno važni preduslovi kasnije reintegracije i socijalne inkluzije. S tim u vezi, zalaganja bi trebalo da idu u pravcu daljeg otvaranja zavoda i uspostavljanja šire saradnje sa organizacijama u lokalnoj zajednici, na čemu insistiraju relevantni međunarodni dokumenti, uključujući Standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvoreniciima i Bangkočka pravila.

Nalazi istraživanja pokazuju da poseban problem predstavlja zdravstvena zaštita osuđenica. Iako je 2012. godine usvojena nova sistematizacija radnih mesta i ambulanta je prerasla u zdravstvenu službu, faktičko stanje je nepromenjeno. Stoga se uočava nedostatak kadra, ali i opreme kako bi se izašlo u susret potrebama osuđenica za zdravstvenom zaštitom, posebno ako se ima na umu njihov broj. To sve govori o potrebi daljih zalaganja u pravcu usklađivanja faktičkog stanja sa postojećim propisima, te angažovanja većeg broja medicinskih radnika u ovoj ustanovi, posebno specijalista, za čim očigledno postoji potreba. Uz to, potrebno je raditi i na informisanju i podizanju svesti žena u pogledu korišćenja usluga zdravstvene službe, posebno ginekoloških i stomatoloških pregleda, jer nalazi ipak govore o tome da se ove usluge ne koriste u dovoljnoj meri.

Slobodno vreme osuđenice koriste prema postojećim mogućnostima, koje nisu baš velike. Međutim, malo njih se bavi sportskim aktivnostima, a interesovanje postoji, posebno za vežbe relaksacije, koje mogu da pomognu ženama da se opuste i lakše suoče sa problemima života u zatvoru. Stoga bi

dalja zalaganja trebalo da idu u pravcu šireg uključivanja programa vežbanja koji bi bili dostupni svim osuđenicama.

Jedan od problema koji se uočava tiče se socijalnih kontakata sa osobama van zavoda. Ovi kontakti odvijaju se mahom putem telefonskih razgovora, ali se može primetiti da ženama nedostaju posete i neposredni kontakti sa članovima porodice. To, kako govore nalazi drugih istraživanja, onemogućava ženama zadovoljenje društvenih i emocionalnih potreba za kontaktima sa bliskim licima (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009: 233), što može da oteža proces njihove reintegracije nakon izlaska na slobodu. Pri tome, ključni razlog zbog koga veliki broj osuđenica nema posete je loša materijalna situacija i velika udaljenost mesta prebivališta od Požarevca. To, pak, govori u prilog potrebi daljeg rada na usklađivanju postojećih rešenja i prakse sa pravilom 4 Bangkočkih pravila, shodno kome zatvor treba da bude u blizini doma zatvorenice, kako bi se omogućili redovni socijalni kontakti sa porodicom. S druge strane, kada su u pitanju odnosi u zavodu, oni su uglavnom dobri. Osim svađa, među osuđenicama nema većih problema. Iako sporadični, ipak ne smeju da se zanemare slučajevi nasilja nad osuđenicama. Uz to, primećuje se nedovoljno razumevanje i prihvatanje različitosti, što sve skupa govori o potrebi uključivanja sadržaja koji se tiču prepoznavanja nasilja i diskriminacije, kao i razumevanja i prihvatanja različitosti u redovan tretman osuđenica.

Najzad, zaključak koji se nameće je da postoji potreba za proširivanjem mogućnosti za pružanje podrške osuđenicama, posebno onima koje su preživele nasilje, kroz dodatno obučavanje zaposlenih,⁹ uključivanje drugih lica i službi u rad sa osuđenicama, ali i kroz uključivanje novih programa u tretman osuđenica (na primer, u formi grupa samopomoći, podrške od strane drugih osuđenica i slično). Kontinuirana podrška, osnaživanje i informisanje osuđenica, jačanje njihovih kapaciteta za suočavanje sa problemima i izazovima, a posebno sa različitim vidovima nasilja (i kao žrtava i kao izvršiteljki), kao i pružanje pomoći u ostvarivanju pojedinih prava od neprocenjivog su značaja za

⁹ S tim u vezi treba reći i da je u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru* tokom 2012. godine realizovana obuka zatvorskog osoblja u KPZ za žene o rodno baziranom nasilju. Obuka je realizovana na osnovu programa obuke za rad sa žrtvama rodno baziranog nasilja, koji je akreditovan u Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu. Glavni cilj ovog programa bio je obuka zaposlenih u KPZ za rad sa osuđenicama koje su bile žrtve nasilja na odgovarajući način, sa posebnim naglaskom na žrtvama nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ljudima. Zaposleni u KPZ su na ovaj način stekli potrebne veštine i znanja koja će im omogućiti da pružaju odgovarajuću pomoć osuđenicama koje su bile žrtve rodno baziranog nasilja, ali i žrtve u širem socijalnom smislu.

njihovu reintegraciju, socijalnu inkluziju i postpenalnu zaštitu, koja počinje još u zatvoru. Ova potreba prepoznata je i od strane zaposlenih, posebno u službi za tretman, što je dobar signal za razvijanje budućih oblika saradnje.

Literatura

Association for the prevention of torture (2004) *Monitoring places of detention – a practical guide*. Geneva: Association for the prevention of torture.

Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – Nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

Shaw, M. (1996) Is There a Feminist Future for Women's Prisons? U: R. Matthews, P. Francis (ur.) *Prisons 2000 – An International Perspective on the Current State and Future of Imprisonment*. London: MacMillan Press Ltd, str. 179-200.

Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009) Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 3, str. 225- 246.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

Internet izvori

Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljicama (Bangkočka pravila), dostupno na: <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14.2.2013. godine.

SANJA ĆOPIĆ
LJILJANA STEVKOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI

The treatment and the realization of the female prisoners' rights in the Correctional Institution for Women in Požarevac

In order to enable the development of each individual and his/her reintegration and social inclusion after imprisonment, the state is obliged to guarantee certain rights to the prisoners as well as realization of these rights: the right to work, education, health care, social contacts, support and assistance, religious rights etc. These rights are guaranteed by relevant legal acts of the Republic of Serbia. However, women have special needs and requirements in comparison to male prison population. Due to that, the treatment of female prisoners should be gender sensitive. Taking that as a starting point, the action research of the Victimology Society of Serbia, which was conducted in 2011 and 2012, aimed at getting to know what is the level of respect of female prisoners' rights in the Correctional Institution for Women in Požarevac and to what extent gender sensitive approach is present. The results of the research are presented in this paper.

Keywords: women, prison, Serbia, female prisoners' rights, research.